

2 De universiteitsfabriek als plaats van reterritorialisering

Ooit was de fabriek een plaats van verdichting bij uitstek. Niet alleen van verdichting van productietijd en -ruimte, maar ook van verdichting van verzet. Uitgerekend op de plaats waar arbeiders collectief werden uitgebuit, troffen ze eveneens de condities voor discussie, verzameling en de ontwikkeling van vormen van protest. Vandaag de dag ontwikkelt zich in en rondom de fabriek van kennis – op zowel de universiteiten als de verscheidene plaatsen van diffuse kennisproductie – een modus van radicaal gespreide productie en worden bezetting, staking, ruimtelijke en sociale verdichting mysterieuze of raadselachtige zaken, als ze al niet voor volstrekt onmogelijk worden gehouden.

Fabrieken van kennis: modieuze metafoor voor de zelfproletarisering van intellectuelen, foutieve interpretatie van vluchtige kanttekeningen van Marx, theoretische noodgreep ter omschrijving van de situatie waarin precaire kennisarbeid zich bevindt? Zonder enige twijfel is *general intellect* de afgelopen decennia steeds sterker in de greep van kapitalistische valorisatie gekomen. Kenniseconomie, kennistijdperk, op kennis gebaseerd bedrijfsleven, kennismanagement, cognitief kapitalisme – deze omschrijvingen van de huidige maatschappelijke situatie spreken duidelijke taal. Kennis wordt een

waar die als materiële waar vervaardigd, gefabriceerd en verhandeld wordt. Immateriële stromen van knowhow en het geldwezen, coöperatie en coördinatie, en collectieve vormen van intellect lijken zich in bepaalde delen van de wereld te bundelen in een tendens tot transformatie van productiewijzen. Men zou die tendens ‘cognitivering’ kunnen noemen, wat overigens niet gepaard hoeft te gaan met verbetering van arbeidsverhoudingen of een hoger aanzien van cognitieve arbeid.

De generaliserende diagnose van kentering die doorklinkt in opvattingen over cognitief kapitalisme en immateriële arbeid, kent echter goede tegenargumenten die tot voorzichtigheid manen. In de eerste plaats zijn de ‘nieuwe’ vormen van affectieve, cognitieve en communicatieve arbeid in wezen niet nieuw. Anti-imperialistische en feministische bewegingen wijzen al heel lang op een door geslacht en ras bepaalde arbeidsdeling die alles wat niet voldoet aan een bepaalde vorm van materialiteit en productie – ook wanneer het flink bijdraagt aan de toegevoegde waarde – verbant naar de grijze zones van hetgeen we niet willen waarnemen. Ten tweede werkt in Europa bijna een kwart van de arbeiders nog altijd in de industriële sector. En ten slotte is het aanzienlijke restant aan smerig werk niet gewoon verdwenen, maar simpelweg uit het blikveld van de neokoloniale ‘industriestaten’ geraakt, die nu postindustriële zijn geworden: in Europa werden de afgelopen decennia hele fabriekscomplexen afgebroken en schroef voor schroef, steen voor steen ‘gedeconstrueerd’ om soms wel tienduizend kilometer verder naar het oosten weer opgebouwd te worden. Hele sectoren verleggen

hun productielocaties naar telkens nieuwe gebieden waar productiekosten radicaal verlaagd kunnen worden. Hele industrieën zijn mondiaal gaan werken of hebben zich in andere geopolitieke contexten gevestigd; er is sprake van een nieuwe internationale arbeidsdeling.

Die arbeidsdeling is geenszins louter als vorm van vooruitgang te zien, waarbij machines ons steeds meer zwaar werk uit handen nemen en slavernij en uitbuiting geleidelijk worden afgeschaft; integendeel, parallel aan de hoge vlucht van het cognitieve groeien analfabetisme, kinderarbeid en arbeid onder slavernijachtige condities in fabrieken, sweatshops en callcenters. Niet langs simpele lijnen waarbij postfordisme bij de ‘eerste wereld’ hoort en fordisme of voorkapitalistische uitbuitingsmodellen bij de ‘derde wereld’ – in de mondiale metropolen liggen centrum en periferie op dezelfde plaats.

Een soortgelijke terughoudendheid is zinvol bij de overhaaste universalisering van het concept *fabbrica diffusa*. Dit begrip is in de jaren 1970 in Italië ontstaan binnen het milieu van de *autonomia*-beweging en de theoriepraktijk van het *operaismo*. Het beschrijft het ambivalente proces dat volgde op de exodus van arbeiders uit de fabriek: een beweging van verspreiding, diversifiëring en in elkaar overgaan van productieplaatsen en productiesystemen, die destijds in Italië voor het eerst duidelijk zichtbaar was en daardoor onderwerp van discussie. Niet alleen de fordistische fabrieksarbeider werd een *operaio sociale*, een arbeidskracht die opgaat in de maatschappij, ook de fabriek zelf vloeide als het ware over haar grenzen heen.

De uit verzet en strijd voortkomende *fabbrica diffusa* kreeg vorm in een actieve vlucht uit de fabriek; soms een vlucht in andere wijzen van werken en leven, soms een vlucht van welk werk dan ook, in niet-werken. Deze exodus wordt in de operaïstische visie niet begrepen als het resultaat, maar als de oorzaak van de verreikende kapitalistische transformaties in de laatste decennia van de twintigste eeuw. Vanuit het perspectief van de organisatie van de industriële sector betrof deze verspreiding niet zozeer een verplaatsing in de hierboven vermelde zin van internationale arbeidsdeling, maar eerder een regionale verplaatsing binnen Noord-Italië: er ontstonden vele kleine productie-eenheden die als toeleverancier van fabrieken of als autonome onderneming functioneerden. Deze 'diffuse fabriek' heeft ongetwijfeld nog meer aan betekenis gewonnen nu technologische innovaties leiden tot een extreme verspreiding van productiemiddelen, nu overal sprake is van zelfstandig onder(aan)nemerschap, van metropolen als plaats van productie, van de 'stad als fabriek'.

Hoewel de over haar grenzen heen vloeiende, buiten haar oevers tredende fabriek een pakkende omschrijving van een belangrijke maatschappelijke tendens is, gaat het hier in zekere zin om een tegen-gestelde beweging: een scherpere definitie van het begrip fabriek, van haar wezenlijke kwaliteit die juist uit aspecten als verdichting, verzameling en reterritorialisering bestaat. Die focus dringt zich op, niet vanwege de huidige productiewijzen maar vanwege het verzet, de sociale strijd en de politieke organisatie die naast hun deterritorialiserende vormen van

vlucht, exodus en verspreiding ook om handelwijzen van reterritorialisering vragen: nieuwe ritornellen van staking, bezetting, zelfbestuur. De vraag is dus niet zozeer, wat gebeurt er wanneer de fabriek doordringt in de vezels van de maatschappij, maar welke posities van sociale en economische structuren maken het mogelijk een fabriek- worden, een raken, een in bezit nemen en weer toe-eigenen van het territorium waar te nemen.

De fabriek is – en dat klinkt al door in Marx' analyse van de grote negentiende-eeuwse fabriek – de ombouw van deelmachines, hun structuur, maar niet simpelweg een opeenhoping van deelmachines, een machinepark; ze groeit uit tot een 'machinerie' die meer is dan de som van haar delen. Het begrip machinerie verwoordt precies de tendens om aan de machinieke structuur van de fabriek een surplus, een eigen leven toe te kennen. Dat eigen leven kan geduid worden met het paradigma van de tovenaarsleerling, waardoor de fabrieksarbeider verschrompelt tot deel van een zelfbewegende en zelfsturende deelmachine. Wanneer alleen dit paradigma opduikt, moeten we de technische apparatuur, het tot slaaf maken van de mens onder het juk van de deelmachine en de fabrieksmachinerie als luddieten bestrijden.

In een machiniek denken wordt de fabriek echter begrepen als aaneenschakeling van menselijke lichamen, hun intellectuele en sociale vermogen, en de technische apparaten. Het eigen leven van de 'machinerie' bestaat dan niet louter uit de zelfstandigheid van technische apparaten en de fabriek als